

MIROSLAV GREPL

EMOCE A ŘEČ

Předmětem tohoto příspěvku je pokus o komplexní analýzu jazykové výstavby emocionální stránky výpovědi. Rozborem chceme přispět k objasnění podstaty jazykového vyjadřování citovosti a k postižení jeho některých specifických rysů v porovnání s mimojazykovými formami exprese.

Soustředíme se především na teoretickou stránku zkoumané otázky. Vzhledem k omezenému rozsahu příspěvku můžeme zde ovšem základní problematiku jen schematicky naznačit bez detailnější exemplifikace. Z téhož důvodu nahrazujeme také všude tam, kde je to možné, podrobnější výklady některých pojmů odkazem na odbornou literaturu.

A. Emocionální stránkou (složkou) výpovědi rozumíme jazykovými a zvukovými prostředky vyjádřený citový postoj mluvčího k sdělované skutečnosti. Běží přirozeně o emocionální stanovisko aktuální, tj. takové, které mluvčí za projevu „prožívá“. Z hlediska psychologického může jít buďto o aktuální prožívání nějakého citu, nebo jen o prostou emocionální reakci na okamžitý libovolný podnět.¹

1. Každé emocionální zaujetí mluvčího se výrazně odráží v jazykové výstavbě výpovědi, a to jak ve výběru výrazových prostředků, tak v jejich organizaci. Vznikají tak promluvy emocionálně zabarvené, to jest projevy signalizující aktuální citový vztah mluvčího.

Vyjádřená citovost však nepředstavuje jen expresivní stránku výpovědi; z hlediska konzumenta projevu je integrální složkou celkového sdělení jeho obsahu věty, chápe se jako vyjádření subjektivně hodnotícího postoje mluvčího k sdělované skutečnosti (často přímo k samému objektu sdělení). Tento postoj je totiž adresátem dekodován z konkrétních promluv stejně tak jako jiné jejich sdělné složky (např. konkrétní věcný obsah, modální složka aj.). Proto lze mluvit nejen o výrazu (projevu) citu v promluvě, ale stejně oprávněně také o vyjadřování citového stanoviska. Svědčí o tom i to, že mnohé prostředky a postupy uplatňující se při vyjadřování citového postoje mluvčího ve výpovědi jsou ustáleny, automatizovány, mají nadindividuální povahu; podléhají tudíž výběru, a také ovšem zobecňující klasifikaci.

2. Je třeba si obecně položit otázku, v čem záleží citový úkon jazykových pro-

středků, za jakých okolností se stávají prostředky jazyka výrazovými prostředky (nositeli) citového postoje. Lze přitom vyjít z formulace F. Kopečného: „Je zřejmé, že afektivní řeč může užívat jako znaku emocionálnosti jen prostředků schopných aktualizovat jazykový výraz, zbavit jej neutralizace: tedy takových prostředků, které nenáleží do struktury normální (intelektuální) řeči a nejsou touto příslušností neutralizovány, ovšem v rámci daného určitého jazyka.“² Jednoduše je možno podstatu citované formulace vystihnout takto: Chceme-li ve sdělení vyjádřit také svůj citový postoj, musíme změnit „aktualizovat“ jeho tradiční, „normální“, obvyklý způsob (formu) vyjádření; musíme prostě vyjádřit týž intelektuální obsah formou jinou než obvyklou, tj. formou, která se na pozadí tradičního způsobu vyjádření cítí jako forma aktualizovaná.

Podíváme-li se v této souvislosti na mimojazykové projevy citovosti, nemůžeme nevidět, že mají s jazykovými základní společný jmenovatel.

Také při mimojazykovém „vyjadřování“ emocionality jde o jakýsi druh „aktualizace“, neboť pohyby, mimika, fyziologické procesy projevující se navenek jako zblednutí, zčervenání apod., tedy celkové chování individua za citového stavu, je takového rázu, že je nutně vnímatelem chápáno jako zvláštní, „nenormální“, jako porušení toho, co bychom mohli nazvat ustálenou normou chování a jednání. Jinak řečeno, vystupují tyto projevy na pozadí normálních forem chování a jednání jako formy zvláštní. (Z hlediska psychologického je jejich „nenormálnost“ dána tím, že jde o projevy do značné míry mimovolné.) Pro konzumenta (vnímatele) je ovšem právě jejich neobvyklost signálem zvláštního stavu vnímané osoby; konzument tyto projevy dešifruje na pozadí normálních (obvyklých) forem chování a jednání jako výrazy citového zaujetí, tj. stávají se pro něho (vzhledem k němu) **v ý r a z o v ý m i p r o s t ř e d k y c i t o v o s t i**. Jen ovšem právě ona citová motivace udržuje tyto „nenormální“ prostředky v mezích přirozenosti, dává jim smysl. Kdyby jí neměly, byly by to projevy patologické.

Také jazyková aktualizace na kterékoli úrovni je vnímána jako přirozená jen tehdy, je-li motivována citově. Jinak ji pocítujeme jako prostou neústrojnost; srovnej např. *chlap líná* × *žák pilná*.

Na druhé straně je však při vyjadřování citovosti poměrně značný rozdíl mezi prostředky jazykovými a mimojazykovými. Jazykové prostředky totiž nefungují (kromě subjektivních citoslovcí) jen jako prostředky emocionality; vyjadřování citovosti není ani jejich funkce primární ani základní. Jazykové prostředky slouží k vyjadřování obsahů intelektuálních a pouze aktualizací (obměnou) základní výpovědní formy v jejích různých výstavbových složkách lze, jak řečeno výše, vyjádřit ve sdělení navíc i postoj citový.

3. Jako výrazové prostředky citovosti mohou sloužit aktualizace ve všech plánech jazyka, tj. v plánu hláskovém, lexikálním i gramatickém. Tu pak jsou závažné zejména aktualizace v rovině syntaktické. Mimo to se na vyjadřování citové

stránky sdělení výrazně podílejí aktualizace ze soustavy prostředků zvukových (např. přesuny „větného“ přízvuku nebo změny v melodii aj.). Zvukové prostředky jsou ovšem při celkové výstavbě promluvy, zejména syntaktické, natolik těsně spjaté s prostředky jazykovými, že obojí nelze, jak ještě ukážeme, od sebe oddělovat ani při analýze výstavby citové oblasti výpovědi.

Podstatné je ovšem to, že schopnost všech těchto aktualizací fungovat jako výraz citovosti je vždy dána jejich opozicí k neutrálnímu pozadí téhož plánu nebo roviny.

4. Všechny tyto prostředky se uplatňují ve výpovědi. Citová složka výpovědi má svou vlastní specifickou jazykovou výstavbu stejně tak jako její složka modální nebo významová. Komponenty této výstavby jsou právě zmíněné aktualizace všech stupňů. Tyto tzv. výrazové prostředky citovosti se při výstavbě citového postoje mluvčího ve výpovědi navzájem různě kombinují. Je však třeba zdůraznit, že jsou to kombinace hierarchizované, neboť ne všechny druhy uvedených prostředků jsou pro vyjádření citovosti stejně závažné. Je např. známo, že ani v projevech emocionálně silně zabarvených nemusí být užito aktualizací z oblasti pojmenování, tj. slov a výrazů expresivních, a v souvislosti s tím přirozeně ani aktualizací fonologických. Užití těchto prostředků je často podmíněno činiteli povahy obecně nebo individuálně stylistické (např. prostředím, zálibou aj.); jsou lidé, kteří ani v okamžicích silného afektu neužívají ve svých projevech nadávek a obhroublých slov, výrazů slangových apod., a přesto je jejich emocionální zaujetí výrazně vyjádřeno prostředky v širokém smyslu syntaktickými, tj. aktualizacemi v rovině mluvnické, modální nebo významové výstavby výpovědi.

Hierarchičnost prvků, které vytvářejí jazykovou výstavbu citové stránky výpovědi, projevuje se ještě jinak. Tak např. hláskové aktualizace, včetně „neobvyklých“ slovtvorných přípon, nepodílejí se na této výstavbě přímo, nýbrž skrze pojmenování, tj. jako „formální indikátory expresivity slov“. Srovnej např.: *trpajzlík, hňup; babizna, babisko; pracant, kořalista; malilinký* aj. K tomu je třeba ještě dodat, že ovšem tyto aktualizace nijak nejsou nutným (nezbytným) formálním znakem citově zabarvených pojmenování. Expresivity může nabýt slovo přenesením z jedné stylové oblasti do druhé (srovnej např. *dacan; herka, oř*) nebo užitím v neobvyklém (aktuálním) kontextu, např. *tomu oslovi raději zatelefonujeme*. Citovost přitom není signalizována zvláštním hláskovým skladem slova, ale jinak, tj. prostředky z roviny větné, syntaktické: expresivní slova se často stávají nositeli intonačních center (větného nebo úsekového přízvuku) a některého z příznakových typů kadence; jsou tím vytčena, zdůrazněna. Těmito prostředky může ovšem být (a bývá) ve výpovědi citově zdůrazněno kterékoli pojmenování, tedy i takové, jehož expresivnost není neoddelitelnou součástí jeho významu.

To všechno ukazuje na hierarchizaci, na vzájemnou vázanost a skloubenost,

jakož i na nestejnou míru závažnosti různých druhů prostředků uplatňujících se při výstavbě emocionální stránky sdělení.

K postižení těchto skutečností, které jsou důležité pro pochopení samé podstaty vyjadřování citového postoje, je však nutné vycházet z c i t o v é s t r á n k y v ý p o v ě d i j a k o c e l k u a p t á t s e p o z p ů s o b e c h a p r o s t r ě d c í c h j e j í h o v y j a d ř o v á n í, t j. postupovat od obsahu, který představuje citový postoj mluvčího, k jeho realizaci: ke způsobům jeho vyjádření a k jejich prostředkům. Z toho však také vyplývá, že základním východiskem se při tomto pohledu musí stát r o v i n a v ý s t a v b y p r o m l u v y nebo aspoň výpovědi jakožto nejmenší promluvové jednotky.

Zdůrazňujeme tento metodologický přístup proto, že se dosud v lingvistice při zkoumání expresivity uplatňoval spíše aspekt obrácený; zkoumala se expresivita jednotlivých druhů prostředků, a to zvlášť prostředků hláskových, lexikálních, tvaroslovných a v poslední době ve stále větší míře také prostředků v širokém smyslu syntaktických.³ Při tomto postupu nelze však plně postihnout vzájemnou vázanost a skloubenost jednotlivých druhů výrazových prostředků citovosti, nejsou patrné z p ů s o b a m í r a jejich uplatnění v celkové jazykové výstavbě citové stránky výpovědi. Zřetel k prostředkům syntaktickým orientuje sice badatelský zájem směrem k větě, sám o sobě však není s to překlenout izolovanost mezi jednotlivými druhy prostředků, jejímž důsledkem je mimo jiné také přeceňování jedněch (obvykle nápadnějších) prostředků a nedoceňování jiných.⁴

Izolované zkoumání citových prostředků má ještě jiný vážný nedostatek. Na úrovni hláskové, lexikální a morfologické jde v jistém smyslu vskutku o opozici p r o s t ř e d e k c i t o v ý \times p r o s t ř e d e k c i t o v ě n e u t r á l n í. Tak např. v rovině hláskové stává se v češtině expresivním prostředkem neobvyklé fonologické skupení *-ajs/-ajz-* v protikladu k fonologickým skupinám běžným, neutrálním: *trpajzlik* \times *trpaslik*.⁵ Expresivní pojmenování stojí v opozici k pojmenování citově neutrálnímu: *herka* \times (*sešlý*) *kůň*. V rovině morfologické může být „nositelkou“ citového zabarvení jedna z dubletních koncovek: *jezuiti* \times *jezuité*; *kolonialisti* \times *kolonialisté*. Zde všude lze tedy vystačit s pojmem „prostředek“, avšak nelze s ním už vystačit v oblasti v širokém smyslu syntaktickém; na úrovni syntaxe nestojí totiž proti sobě v opozici j e d n o t l í v é p r o s t ř e d k y, nýbrž k o m b i n a c e p r o s t ř e d k ů neboli z p ů s o b y v y j á d ř e n í, které mají povahu f o r e m, s c h é m a t. Jinak řečeno, emocionalita se tu vyjadřuje aktualizací citově neutrálních schémat (tj. jistých ustálených kombinací prostředků) v některé z jejich výstavbových složek nebo i ve složkách všech. Může přitom jít o schémata z roviny mluvnické, modální nebo významové výstavby výpovědi.

Vychází-li se však při studiu emocionality také v syntaxi od p r o s t ř e d k ů, tj. zkoumají-li se tzv. syntaktické prostředky citovosti, a nikoli z komplexně poji-mané výstavby citové stránky sdělení, pak nelze dobře postihnout to, co se zdá být — jak jsme výše naznačili — pro vyjadřování citovosti právě v úrovni syn-

taxe specifické; dostáváme jen tříšť poměrně velmi různorodých prostředků, čím rozsáhlejší, čím širě se oblast syntaxe chápe: citové částice, zájmena, záměna tvarů (osoby, čísla, času; vidu; pádů), využití slovesných způsobů, asyndetické připojování, zdůrazňování, vytýkání, opakování, přerušování výpovědi, elipsa, využití intonace, větného přízvuku, subjektivní slovosled, slovosledné inverze atd.

Při tomto pohledu ustupuje přirozeně do pozadí vzájemná vázanost uvedených prostředků a její různé stupně; zaniká to, že jsou to složky, komponenty jistých kombinací (schémat, forem, způsobu vyjádření), které jako *c e l e k* jsou v opozici k citově neutrálním kombinacím (schémátům) téhož řádu, téže výstavbové roviny výpovědi. Vždyť právě z faktu, že pro vyjadřování emocionality na úrovni syntaxe nejsou důležité jednotlivé prostředky, nýbrž jejich kombinace, pochopíme to, proč třeba slovesných způsobů (indikativu, imperativu, kondicionálu) lze užit také pro vyjádření citového postoje. Nefungují totiž jako prostředky emocionality samy o sobě, nýbrž jako součást jistého schématu, které stojí v opozici k schématu citově neutrálnímu. Z tohoto faktu pak ovšem vyplývá závažná skutečnost, že tzv. prostředky citovosti nemají většinou povahu nespisovnou ani to nejsou prostředky stylisticky příznakové. To je jistý rozdíl proti citovým aktualizacím na úrovni hláskové, lexikální i tvaroslovné, kde citové prostředky mají proti prostředkům citově neutrálním často příděch nespisovnosti nebo příslušnosti k jiné stylové vrstvě národního jazyka. V tomto smyslu je proto třeba korigovat výše citovanou formulaci Kopečného.

B. Uvedli jsme výše jako zdůvodněný postulát, že zkoumání jazykové výstavby citové stránky sdělení musí vycházet od výpovědi, tj. od elementární jednotky jazykového projevu.

1. Analyzujeme-li libovolnou normální a citově neutrální výpověď — třeba *Adolf Hoffmeister napsal knihu o Jižní Americe* — lze na ní podle našeho názoru rozlišovat v podstatě čtyři výstavbové roviny:

I. Rovina výstavby konkrétního věcného obsahu.

Konkrétní věcný obsah se vyjadřuje pojmenováními, kterých je ve výpovědi užito; je dán jejich pojmovou náplní a jejich vzájemnými významovými vztahy.

II. Rovina výstavby mluvnické.

V této rovině jde hlavně o realizaci syntaktických vztahů (determinačních nebo koordinačních) mezi obsahovými komponenty výpovědi (větnými členy), a to způsoby a prostředky v daném jazyce obvyklými, tj. podle daných schémat, vzorců.

III. Rovina výstavby modální.

Rozumíme jí především vyjadřování jednoho ze čtyř druhů základního postoje mluvčího k sdělované skutečnosti (konstatování, otázka, rozkazu nebo přání). Jednotlivé postoje se vyjadřují ustálenými kombinacemi slovesného modu s jistým druhem koncové intonace.

IV. Rovina výstavby aktuálního větného členění.

Tu jde o rozvržení výpovědi na část základovou a jádrovou v závislosti na konkrétní situaci nebo na kontextu, do nichž je začleněna; hlavními prostředky aktuálního větného členění v češtině jsou slovosled a větný přízvuk.

Poznámky k jednotlivým bodům schématu

1. Výstavbová rovina I nepotřebuje žádného podrobnějšího vysvětlení.

2. Výstavbová rovina II. Mezi slovy ve větě (větnými členy) jsou buď vztahy závislosti (determinační), nebo větné členy na sobě nezávislé a jsou navzájem syntakticky rovnocenné (vztah koordinační). Determinační vztahy se vyjadřují prostředky morfologickými. Existují dva základní způsoby vyjádření determinačních vztahů:

a) závislý člen se tvarově ztotožňuje s členem řídicím („vypůjčuje“ si od členu řídicího jeho gramatické kategorie); tomuto způsobu vyjádření se říká kongruence a uplatňuje se při vyjadřování syntaktické závislosti adjektiva na substantivu (*nadané dítě*) nebo slovesa na substantivu (*dítě plakalo*);

b) řídicí člen určuje členu závislému jeho tvar (obvykle pád); tomuto způsobu vyjadřování determinačního vztahu se říká rekece a je to obvyklá forma vyjádření syntaktické závislosti substantiva na slovese (*psátí úloha > psátí úlohu*).

Mimo to se syntaktická závislost mezi větnými členy vyjadřuje do určité míry také slovosledem. Nejvýrazněji se slovosled uplatňuje ve spojeních povahy atributivní: shodný přívlástek má automatizovanou polohu před substantivem (*lesní cesta*), neshodný za substantivem (*cesta lesem*). Méně výrazněji se uplatňuje slovosled jako výrazový prostředek členské sounáležitosti v jiných případech, např. mezi příslovečným určením a slovesem apod.

Determinační vztahy se vyjadřují asyndeticky nebo pomocí souřadících spojek. Volba konkrétní spojky závisí na druhu koordinačního vztahu: *půjdu do kina a na procházku* (koord. vztah slučovací); *půjdu buď do kina nebo na procházku* (koord. vztah vylučovací); *půjdu nejen do kina, ale i na procházku* (koord. vztah stupňovací).⁶

Realizaci syntaktických vztahů naznačenými způsoby a prostředky nazýváme tedy mluvnická výstavba výpovědi.

3. Výstavbová rovina III. Jak jsme už uvedli, tvoří podstatu modální výstavby výpovědi vyjadřování postoje mluvčího k sdělované skutečnosti. Tento postoj může být celkem čtverý: mluvčí buď to, co je objektem jeho myšlení a mluvení, *k o n s t a t u j e* (tvrdí nebo popírá), nebo se na to ptá (chce se o tom něco dovědět), nebo to někomu *p ř i k a z u j e*, nebo si to *p ř e j e*. Jednotlivé postoje se liší tím, že se v nich v různé intenzitě uplatňuje vedle základní stránky intelek-

tuální stránka volní. Ve srovnání s konkrétním věcným obsahem tvoří postoj mluvčího o b e c n o u složku sdělovaného obsahu.

P r o s t ř e d k y, kterými se postoj mluvčího k sdělované skutečnosti vyjadřuje, jsou jednak gramatické, jednak zvukové. Vedle těchto základních prostředků se na vyjádření modálnosti podílejí v některých typech výpovědi tzv. obsahové částice,⁷ nebo v téže funkci také tázací zájmena a příslovce (např. v doplňovacích otázkách).

Základním mluvnickým prostředkem je s l o v e s n ý z p ů s o b (modus). Zároveň se slovesnými způsoby se k vyjádření postoje mluvčího využívá také různých modifikací koncové intonace výpovědi. V písmě se tyto modifikace naznačují grafickými znaménky (tečkou, otazníkem, vykřičníkem).

K o m b i n a c e m i těchto prostředků (tj. modů s jistým druhem koncové intonace výpovědi, event. s obsahovými částicemi) se vytváří z p ů s o b (f o r m a) v y j á d ř e n í daného postoje. Každému z uvedených čtyř druhů postojů odpovídá v jazyce jistá ustálená kombinace. Ta vytváří základní formu vyjádření dané modálnosti.

Pro postoj k o n s t a t o v á n í máme tak základní formu
např.: *Napišeme mu dopis:*

indikativ + nepříznačková kadence konkluzivní

Otázka z j i š ě l o v a c í má základní formu

indikativ + bezpříznačková antikadence

např.: *Napišeme mu dopis?* a otázka d o p l ň o v a c í má formu

tázací slovo + indikativ + bezpříznačková kadence konkluzivní

např.: *Odkud mu napíšeme dopis?*

Základní formu r o z k a z u tvoří

imperativ + bezpříznačková kadence konkluzivní

např.: *Napište mu dopis.*

Přací postoj má základní formu

částice + kondicionál (nebo indikativ) + jistý druh klesavé intonace

např.: *Kéž jsme mu napsali dopis! — Kéž bychom mu byli napsali dopis!*

Uvedené výpovědní formy jsou v jazyce ustálené a závazné; mají povahu schémat.

4. Výstavbová rovina IV. Každá výpověď se v závislosti na svém kontextu nebo situaci přirozeně rozčleňuje na dvě části: na část základovou (základ, východisko výpovědi) a na část jádrovou (jádro výpovědi). Část základová označuje skutečnosti z kontextu nebo situace promluvy známé, jádrové složky označují skutečnosti nové, z kontextu a situace projevu neznámé; jimi se vlastně o základu výpovědi něco vypovídá. Proto se základovým složkám říká někdy také téma výpovědi. Příklady:

(Kam odjel bratr?) A. *Bratr odjel do Prahy.*

(Kdo odjel do Prahy?) B. *Do Prahy odjel bratr.*

Ve větě A je vzhledem ke kontextu, který představuje otázka, východiskem výpovědi část *bratr odjel* a jádrem část *do Prahy*. V téže větě v případě B je tomu však obráceně, neboť je začleněna do jiného kontextu.

Jak ukazují i příklady, je základním prostředkem realizace aktuálního větného členění v češtině slovosled: v citově neutrálních větách oznamovacích totiž platí, že východisko stává na začátku výpovědi (navazuje na kontext nebo odkazuje k situaci projevu) a na konec výpovědi se kladou jádrové složky. Poslední takt (slovo) jádra je mimo to vyznačen také větným přízvukem. Pořadí východisko + jádro (V + J) se nazývá objektivní a je to běžné slovosledné schéma pro citově neutrální věty oznamovací.³

Fr. Daneš upozornil na další důležitý prostředek rozčleňující výpověď na část základovou a na část jádrovou. Je jím úsekový předěl, který se závazně klade, pokud se výpověď z rozměrových důvodů vůbec člení na úseky, v první řadě mezi východisko a jádro; srovnej např.: *Spisovatel Adolf Hoffmeister // napsal novou knihu reportáží.*⁹

Místo o aktuálním větném členění se někdy mluví také o významové výstavbě věty¹⁰ nebo o výstavbě funkční perspektivy výpovědi.¹¹

2. Po těchto poznámkách se nyní můžeme pokusit odpovědět na otázku, jaké jsou rysy komplexní jazykové výstavby emocionality sdělení. Aplikujeme-li na naše schéma obecně platnou tezi, že se citovost vyjadřuje aktualizací základního („normálního“) způsobu vyjádření, pak je vcelku zřejmé, že se ve výpovědi vyjadřuje citový postoj (zaujetí) mluvčího tak, že se aktualizuje kterákoli z jejích čtyř výstavbových rovin. Řečeno obráceně, k citově motivované aktualizaci může dojít v každé výstavbové rovině výpovědi.

V rovině výstavby konkrétního věcného obsahu (I) dochází k citově motivované aktualizaci tak, že mluvčí užije místo pojmenování citově neutrálních pojmenování expresivního; srovnej: *ten člověk ničemu nerozumí* × *ten vůl ničemu nerozumí!*

Při této aktualizaci může být pochopitelně užito slov a výrazů s expresivitou inherentní, adherentní nebo kontextovou.¹² V prvním případě je expresivita po-

jmenování signalizována obvykle zvláštním hláskovým skladem slova (srovnej *trpajzlík, hňup, fňukat, babizna* aj.), v ostatních dvou jde o užití slova v neobvyklém kontextu (s častou interferencí stylistickou); např.: *takhle tu kdáká už aspoň půl hodiny*. Častým indikátorem jejich expresivity je úsekový přízvuk a některý z příznakových druhů intonace.

V rovině mluvnické výstavby výpovědi (II) dochází k aktualizaci tak, že se vlivem citového zaujetí mluvčího porušují ustálené způsoby (ustálená schémata) vyjadřování syntaktických vztahů. Dochází k uvolňování systémového typu konstrukce, které se projevuje: 1. různým „vyšinutím z vazby“, a to *u s t á l e n ý m*, jako je např. porušování shody v gramatickém rodě (*chlap líná; dědek stará*), nebo využíváním kategorie čísla a osoby v rozporu s číslem a osobou skutečnou (při tzv. vykání, onikání, onkání aj.), nebo *a k t u á l n í m*, podmíněným bezprostředně citovým zaujetím mluvčího (např.: *ale já m u . . . tema vidlama . . . z a b i j u !*); 2. v nefunkčním opakování slov a v neúčinném kladení pauz (typ *já . . . já . . . já . . . jsem to neudělal* aj.); 3. citově motivovaným náhlým přerušením výpovědi (apozio péza); např.: *ježišmarja, von je . . .*

V rovině modální výstavby (III) se citově motivovaná aktualizace týká uvedených základních výpovědních forem. Obměňují se jejich jednotlivé složky a vznikají tak na vyjádření téže modalitý formy aktualizované (sekundární, citově zabarvené), které umožňují učinit citové stanovisko mluvčího integrální součástí sdělného obsahu projevu.

Běžná je citová aktualizace výpovědní formy v oblasti *i n t o n a c e*: místo citově neutrální bezpříznakové kadence konkluzivní užije mluvčí *p ř í z n a k o v é k o n k l u z í v n í k a d e n c e*¹² (tj. tzv. intonace zvolací), např.: *tatínek už přijel. // tatínek už přijel!; vezmi si kabát. // vezmi si kabát!* Neutrální výpovědní formy

indikativ + nepříznačková kadence konkluzivní

a

imperativ + nepříznačková kadence konkluzivní

se tím mění na aktualizované formy

indikativ + příznaková kadence konkluzivní

a

imperativ + příznaková kadence konkluzivní.

Aktualizace je možná dále změnou *s l o v e s n é h o z p ů s o b u*: místo imperativu lze např. užít v rozkazovacích větách citově motivovaného indikativu:

(např.: *pojď se mnou ven. // půjdeš se mnou ven!; buďte už potichu. // ať už jste potichu!* apod.). Přitom dochází obvykle zároveň i k aktualizaci v oblasti intonace. Výpovědní forma uvedených citově zabarvených imperativních vět je tedy

indikativ + příznaková kadence konkluzivní

a

částice + indikativ + příznaková kadence konkluzivní.

Velmi často se citově neutrální výpovědní forma aktualizuje přidáváním různých částic. Citové částice se pak stávají součástí aktualizované výpovědní formy.

Např.: *ten člověk ničemu nerozumí // v ž d y t ten člověk ničemu nerozumí! promluví si s ním o tom // v š a k si s ním o tom promluví!* apod.

Hojné jsou možnosti pro citově motivované aktualizace v rovině aktuálního členění výpovědi (IV).

Patří sem v první řadě změna objektivního slovosledného schématu východisko — jádro v schéma subjektivní jádro — východisko; na jádru je v tomto případě přesunut výpovědní (větný) přízvuk, automatizovaný jinak na posledním taktu výpovědi, a celá věta má příznakovou melodii. Z psychologického hlediska pak je přirozené, že mluvčí ve vzrušení vysloví (často „vyhrkne“) nejprve to sdělně nejdůležitější a pak k tomu eventuálně přidá část kontextově nebo situačně danou. Srovnej např.: *Ten klíč jste měla nechat tady.* (Pořad objektivní V + J) // *T a d y jste měla nechat ten klíč!* (Pořad subjektivní J + V).

Aktualizovat výstavovou rovinu aktuálního členění lze také tak, že citově zdůrazníme (vytkneme) některou složku základové nebo jádrové části výpovědi. Jak ukázal Fr. Daneš,¹³ je toho možno dosáhnout třemi způsoby.

a) Je-li dané slovo koncovým taktům jádra, lze je zdůraznit užitím příznakové melodie (slovo je zároveň automaticky nositelem větného přízvuku). Např.: *to byl neuvěřitelný zločin!* Citově zdůrazněno je slovo *zločin*.

b) Není-li slovo posledním taktům jádra výpovědi, lze je zdůraznit tak, že se na ně přesune větný přízvuk s příznakovou kadencí. Např.: *to byl N E u v ě ř i t e l n ý zločin!* Citově zdůrazněno je slovo *neuvěřitelný*.

Totéž slovo lze však zdůraznit také tak, že je postponujeme, tj. nahradíme ustálené slovosledné schéma slovosledným schématem aktualizovaným; slovo *neuvěřitelný* se při tom stává zároveň posledním taktům jádra sdělení a tudíž i nositelem větného přízvuku. Např.: *to byl zločin n e u v ě ř i t e l n ý!*

Vlastní jádro výpovědi lze mimo to citově zdůraznit také o p a k o v á n í m. Je to běžný projev zejména silnějšího citového zaujetí: *to bylo strašné, strašné!*

Části východiskové je možno zdůrazňovat stejným způsobem jako složky jádro-

vé. Mimo to však je možno základ výpovědi citově zdůraznit tím, že se vytkne, osamostatní, takže nabývá povahy jakéhosi druhotného jádra. Osamostatňování se děje dvojím způsobem:

a) východisko se vytkne před výpověď: *copak táta — to byl panečku bouřlivák!*

Citový důraz východiska je zesílen emocionální částicí, dále tím, že slovo *táta* je nositelem úsekového přízvuku a některé z příznakových polokadencí;

b) východisko vyjádřené nějakým hodnotícím výrazem (pojmenováním) se obvykle dodatkově připojuje za výpověď; jeho úkon druhotného jádra je tím zvýrazněn. Např.: *Ta měla vždycky dost peněz, ta u d a v a č k a!*

c) Z našeho rozboru jazykové výstavby citové stránky výpovědi nechceme zatím dělat žádné definitivní závěry. Šlo nám jen o to ukázat, že vyjadřování emocionálního stanoviska mluvčího v promluvě není záležitost omezená jen na prostředky lexikální a na intonaci s přízvukem, jak se někdy zjednodušeně i v psychologické literatuře vykládá. Upozornili jsme naopak na to, že právě ty nejnápadnější prostředky — např. expresivní slova a výrazy — jsou často pro vyjádření emocionality fakultativní, lze se bez nich obejít, ba pomocí slovosledné inverze, příznakové intonace a přesunem větného nebo úsekového přízvuku je možno dát „citový přídech“ kterémukoli slovu výpovědi. Na druhé straně se však zdá, že užití expresivních slov a výrazů má v celkovém vyjadřování emocionality svou vlastní speciální motivaci: pomocí expresivních slov lze totiž vyjadřovat citové kvality, kdežto ostatní aktualizace slouží převážně jen k vyjádření intenzity citu. Proto bude třeba ještě vztah expresivních slov a výrazů k ostatním prostředkům citovosti z naznačeného hlediska dále zkoumat.

Rozbor dále ukázal, že některé citově motivované aktualizace jsou už stabilizované, mají povahu výběrových prostředků, jiné vznikají v samém procesu realizace projevu jako bezprostřední odraz afektu; ty obsahují silnou složku mimovolní a jsou tím blízké mímojazykovým projevům citovosti. Bude třeba zkoumat poměr obojích prostředků v jednotlivých výstavbových rovinách a psychologické příčiny toho, proč v některých výstavbových rovinách je spontánních aktualizací více, v jiném méně.

Z lingvistického i psychologického hlediska bude také třeba studovat rozdíly v citové výstavbě projevů psaných a mluvených a jejich příčiny.

P O Z N Á M K Y

¹ K tomuto rozdílu viz P. M. Jakobson, *Psychologija čuvstv*, Moskva 1956, str. 20—24.

² Fr. Kopečný, *Ke gramatickým prostředkům afektivní řeči*, SaS 2 (1936), str. 165.

³ Expresivním prostředkům hláskoslovným z hlediska etymologického a historického byla u nás věnována průkopnická práce V. Machka, *Studie o výrazech expresivních*, Praha 1930; významná je také kapitola Fr. Trávníčka, *Některé afektivní jevy hláskové v jeho Historické mluvnici československé*, Praha 1935, str. 218—220; Z hlediska fonologického se jimi zabýval zvláště V. Mathesius, *O výrazové platnosti některých českých skupin hláskových*,

Čeština a obecný jazykozpyt, Praha 1947, str. 87–90 a Igor Němec, *Citově zabarvené výrazy s hláskovou skupinou –ajs– / –ajz–*, Naše řeč 43, 1960, str. 18–26. Mnoho pozornosti bylo věnováno také expresivním slovotvorným příponám, zvl. v pracích V. Šmilauera a Fr. Trávníčka. Viz také článek J. Zima, *O expresivitě substantivních deminutiv v češtině*, SaS 19 (1958), str. 254–260.

Citově zabarvených slov a výrazů se týká monografie J. Zima, *Expresivita slova v současné češtině*, Praha 1961, str. 139. Citových prostředků převážně morfologických se týká studie Fr. Kopečného, *Ke gramatickým prostředkům afektivní řeči*, SaS 2 (1936), str. 165 n. K syntaktickým výrazovým prostředkům citovosti obrátil u nás soustavnou pozornost zvláště Fr. Trávníček, v *Mluvnici spisovné češtiny II*, Praha 1949, str. 38–53. Těchto prostředků se týkají také článek J. Bryma, *K mluvnickému vyjádření kvantity a kvality v citových větech*, Ruský jazyk 6, (1956), str. 423–432 a zvláště podnětná studie Jozefa Mistrika, *O gramatických prostředcích expresivnosti*, Slovenská řeč 27 (1962), str. 144–159. Prostředkům zvukovým (tj. využití důrazu a intonace) je věnován článek Františka Mika, *K emfaticko-emocionální stránce vety v spisovnej slovenčine*, Jazykovedný časopis 9 (1958), 1–2, str. 3–21.

⁴ Potřeba vycházet při studiu citovosti sdělení z roviny výpovědi, zkoumat jazykovou výstavbu emocionální stránky sdělení v její celosti uplatňuje se však stále výrazněji. Tak je tomu např. v citované studii Mistrikové a Mikové. Tento přístup je obsažen v článku H. Mrázka, *Emocionálnosť sdělení*, Rusko-české studie (Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze, Jazyk a literatura II), Praha 1960, str. 161–172. Velmi dobrou teoretickou základnu pro analýzu jazykové výstavby citové stránky výpovědi, zvl. v rovině aktuálního větného členění poskytuje kniha Fr. Daneš, *Intonace a věta ve spisovné češtině*, Praha 1957.

⁵ Viz Igor Němec, *Citově zabarvené výrazy s hláskovou skupinou –ajs– // –ajz–*, Naše řeč 43, (1960), str. 18–26.

⁶ Podrobněji viz o syntaktických vztazích a způsobech a prostředcích jejich vyjadřování, např. stař K. Hausenblas, *Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování* (Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury II, 1958, str. 3–81) nebo příslušná místa v *Novočeské skladbě* od V. Šmilauera, Praha 1947.

⁷ K pojmu „obsahové částice“ viz Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*. Praha 1951, str. 1473.

⁸ O aktuálním větném členění a o prostředcích jeho realizace viz zvláště studie V. Mathešia otištěné v souboru jeho statí *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947.

⁹ Viz k tomu Fr. Daneš, *Intonace a věta ve spisovné češtině*, Praha 1957, str. 114.

¹⁰ Viz např. Fr. Daneš, op. cit.

¹¹ Viz Jan Fíribas, *Ze srovnávacích studií slovosledných*, SaS 23 (1962), č. 3, str. 161–174.

¹² Podrobněji k tomu viz J. Zima, *Expresivita slova v současné češtině*, Praha 1961,

¹³ Systém kadencí popsal u nás Fr. Daneš, op. cit., str. 38–54.

¹⁴ Viz Fr. Daneš, op. cit., str. 72–95.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser des Artikels ist bestrebt das Wesen des gefühlsmässigen Ausdrucks in der Aussage zu erklären. Er fordert, dass die Linguistik nicht nur der emotionalen Funktion der einzelnen Sprachelemente ihre Aufmerksamkeit schenkt, sondern dass sie sich mit der emotionalen Seite der Aussage als Ganzes befasst. Er zeigt selbst daraufhin, dass die emotionale Seite der Aussage ihren spezifischen Aufbau hat, ebenso wie ihre modale Seite. Durch die Analyse dieser Konstruktion gelangt er zur Schlussfolgerung, dass das Gefühl des Sprechers in der Aussage nur durch die Aktualisierung der grundlegenden Aussageform, durch ihre emotional motivierte Deformation ausgedrückt werden kann. Diese wird dann für den Konsumenten zum Signal der emotionalen Eingenommenheit des Sprechers, das heisst, der Konsument deschifriert sie als Ausdrucksmittel der Emotionalität.